

НА КРЫЛАХ ДУШЫ: да пытання вывучэння песеннай спадчыны беларусаў

Слова людзей аб'ядноўвае, песня сплятае іх у адзінае. У адзінстве гэтым многа розных імён і фарбаў. Вясковы карагод падобны на вянок з жоўтых суквеццяў адуванчыка, з сініх васількоў, з белых рамонкаў. Спяваюць людзі і ў горкі, чорны час. За рукі, як у карагодзе, не трымаюцца, але спляліся сэрцамі. Песня іх у адну сілу звіае, у адну волю...

У кожнага народа свая мова і свае песні, а значыць, і свая душа. Славяне песняй смяюцца, пад песню сумуюць, з песняй ідуць на подзвіг. Знішчыце песню, што будзе? Больш сумным стане свет. І неба стане зусім не тым. І слова стане не тым. І ўсміхацца людзі стануць радзей. Што такое душа людская? Пашкадаваўшы слабага, чалавек стаў чалавекам. Авалодаўшы словам, стаў ён не адзінокім. А запеў і ўзяўся за рукі з другімі людзьмі – моцным стаў. Ці не праўда – ён быццам бы ўсё вышэйшы і вышэйшы? Быццам узлятае на крылах душы.

21 чэрвеня 2014 г. споўнілася 150 гадоў з дня нараджэння А.К. Сержпудоўскага – выдатнага беларускага фалькларыста, этнографа, мовазнаўцы, перакладчыка, публіцыста. Аляксандр Казіміравіч Сержпудоўскі пакінуў прыкметны след у гісторыі вывучэння народнай творчасці беларусаў. Сваімі працамі па фальклору, этнаграфіі, мове, вывучэнню быту, звычаяў, нораваў ён унёс велізарны ўклад у справу вывучэння матэрыяльнай і духоўнай культуры беларускага народа. У гэтым перш за ўсё яго заслуга перад айчынная навукай.

У сваёй фалькларыстычнай дзейнасці Аляксандр Сержпудоўскі не абмінуў увагай і песенную творчасць народа. І хаця вучоны не

пакінуў спецыяльных даследаванняў па народнай песні, з яго экспедыцыйных дзённікаў, знойдзеных намі ў архівах, можна пераканацца, як жыва цікавіўся ён народнай песнятворчасцю.

Аб сур'ёзным падыходзе да вывучэння песеннай спадчыны беларускага народа сведчыць рэцэнзія А. Сержпутоўскага на зборнік С. Малевіча «Белорусские народные песни» [1]. На працягу многіх гадоў аўтар кнігі запісваў песні ў пяці суседніх вёсках Ланьскай воласці Слуцкага павета. Выдадзеная ім кніга ўтрымлівала 258 тэкстаў песень. Асаблівую каштоўнасць, на думку вучонага, уяўляе сабой тэарэтычная частка, якая складалася з ўводзін, кароткага нарыса гукаў, форм і ладу мовы жывога беларускага маўлення, а таксама невялікага слоўніка. Знаёмства з кнігай дазваляла шырэй пазнаць кола інтарэсаў, пазнаёміцца з бытам жыхароў Беларускага Палесся.

Гаворачы аб вялікай рабоце, праведзенай аўтарам зборніка, Сержпутоўскі ў той жа час справядліва крытыкуе Малевіча за некрытычны адбор тэкстаў, у якіх часта сустракаюцца паланізмы, запазычання. Сур'ёзным недахопам лічыў ён і адсутнасць у запісах песенных тэкстаў націску (патрэбнага для акцэнтаўкі). Слушнымі былі заўвагі рэцэнзента і адносна шматлікіх недакладнасцей у слоўніку.

Значную цікавасць для даследчыкаў беларускага фальклору мае знойдзены намі ў асабістым архіве Я.А. Ляцкага невядомы раней рукапісны зборнік А.К. Сержпутоўскага «Беларускія песні». У зборніку 53 тэксты песень, запісаных у 90-х гадах мінулага стагоддзя ў Мазырскім павеце. Сярод іх (па класіфікацыі складальніка) калыханак і пацешак – 10, хрэсьбінных, або радзінных, – 5, калядных – 8, валачобных – 5, веснавых карагодных – 5, троіцкіх, або русальных, – 15, талочных – 5.

Трэба заўважыць, што правесці дакладную і паслядоўную мяжу паміж гэтымі раздзеламі немагчыма. Здраецца, што адну і тую ж песню можна аднесці да розных раздзелаў. Так, напрыклад, тэкст песні № 129 з раздзела «Веснавыя карагодныя» вельмі нагадвае тэкст песні № 53 з раздзела «Талочныя». У той і другой песні расказваецца пра цяжкі бязрадасны лёс беларускай жанчыны, якую выдалі замуж за нялюблага ў чужую сям'ю.

Можна прывесці і іншыя аналагічныя прыклады. Аднак нягледзячы на гэтыя недахопы, Сержпутоўскі шукае сваю сістэму. Ён удумліва, творча падыходзіць да збірання фальклору, верны ўласнай манеры запісваць арыгінальныя, высокамастацкія творы, напоўненыя высокім гучаннем грамадзянскасці, патрыятызму, любові да свайго народа, радзімы.

У народнай песні вучонага прыцягваў яе грамадскі, сацыяльны падтэкст. Ён бачыў у песні перш за ўсё адлюстраванне ўнутранага,

духоўнага жыцця народа, яго маральны ідэал. Сімпацыі Сержпутоўскага былі на баку прыгнечанага народа. Многія запісаныя ім песні выкрываюць, высмейваюць, асуджаюць не толькі чалавечыя слабасці, заганы, адмоўныя з'явы патрыярхальнага вясковага жыцця, але і накіраваны супраць існуючага ладу, памешчыкаў, цара.

Усе тэксты песень запісаны ў Мазырскім павеце, большасць з іх мае варыянты. Асаблівую каштоўнасць уяўляюць песні троіцкія (русальныя) і талочныя, якія дапамагаюць лепш пазнаёміцца з народнымі абрадамі і звычаямі, з жыццём беларуса-палешука.

Песні-калыханкі і пацешкі-забаўляльнікі сведчылі аб любові маці да сваіх дзяцей, расказвалі аб марах жанчын пра шчаслівую долю. Убаюкваючы дзіця, маці абяцае яму купіць боты, чаравічкі, смачна і ўволю накарміць.

Супакоіць, прыспаць дзіця дапамагае і мелодыя гэтых песень, якія пачынаюцца і заканчваюцца запевамі і прыпевамі: «а-а-а», «люлі-люлі», «баю-баю» і г.д.

Садзейнічае гэтаму і ўвядзенне ў песенны сюжэт казачных элементаў, у якіх адухатвараецца прырода, надзяляюцца якасцямі чалавека жывёлы і птушкі. Дзіцячая песня выконвала ў той жа час выхаваўчую функцыю. Яна вучыла дзяцей паслухмянасці, дабраце, працавітасці. Не атрымае падарункаў той, хто «круп не драў, цеста не мясіў, па вадзі не хадзіў».

Рэзкім кантрастам традыцыйным калыханкам, якія звычайна абяцалі дзецям радасць, шчасце, з'яўляецца запісаная Сержпутоўскім калыханка з сацыяльным адценнем:

Люлі, люлі, Несцерка,
На лета шэсцерка.
Люлі, люлі, малое,
На лета – другое.
Хто нас будзе гадаваць?
Хто намі будзе ўпраўляць?

Арыгінальным з'яўляецца ўвядзенне ў пацешку новага персанажа – пана, надзеленага ўласцівымі яму якасцямі – жорсткасцю, бессардэчнасцю:

Кую, кую сароку,
Прыляцела здалёку,
Села-пала на таку,
Пан кажа: «Засяку».

Вялікую навуковую і пазнавальную цікавасць маюць каляндарна-абрадавыя песні – калядныя, валачобныя, жніўныя. У іх ярка адлюстраваны земляробчыя клопаты беларускага селяніна, што імкнуўся з

дапамогай абрадавых рытуалаў і песень, у магічную сілу якіх ён верыў, вырасціць багаты ўраджай, забяспечыць дастатак у хаце і гаспадарцы.

Пачынаюцца калядкі песняй пра Хрыста, які купаецца ў возеры. Аднак на самай справе гэты твор не мае нічога агульнага з рэлігійнай тэмай. Упамінанне аб Хрысце павінна было падкрэсліць асаблівую ўрачыстасць навагодняга свята.

Асноўным зместам калядак з'яўляецца ўшанаванне селяніна. Калядоўшчыкі абяцаюць яму добры ўраджай, багаты прыплод жывёлы. Выдаючы жадаемае за сапраўднае, народная фантазія набывала жыццёвы, сацыяльны змест, падтрымлівала веру селяніна-бедняка ў лепшае жыццё.

Важнае месца ў зімовым абрадавым цыкле займаў абрад ваджэння «казы», які ў глыбокай старажытнасці меў магічнае значэнне. Казёл, каза адносіліся да свяшчэнных жывёл, і абрад імкнуўся накіраваць іх цудаздзейную сілу для паляпшэння ўраджлівасці зямлі. Але ў такім выглядзе, у якім дайшоў да нас абрад ваджэння «казы», ён не столькі абрадавы рытуал, колькі бытавая гульня.

У зборніку А. Сержпутоўскага прыводзіцца арыгінальны варыянт песні «Каза» з падрабязным апісаннем маляўнічага рытуалу яе ваджэння. Вечарам напярэдадні Новага года (на шчадрэц) аднаго з хлопцаў апрааналі «казой», надзеўшы на яго вывернуты кажух, прыстаўлялі да яго важака і абыходзілі хаты аднавяскоўцаў. Прыпеў «е-го-го, каза» выконваўся пад акампанемент скрыпкі, барабана, пеўчых. Важак з «казой» у гэты час танцаваў. У той жа вечар дзяўчаты, апраануўшыся пад цыганак, ішлі «варажыць». Калядоўшчыкі патрабавалі ад гаспадароў пачастункі.

Адзначаючы некаторае падабенства песні, запісанай Сержпутоўскім, з аналагічнымі апублікаванымі тэкстамі, няцяжка заўважыць, што рукапісны варыянт яе дастаткова поўны і мае дадатковыя сюжэтныя лініі. Ні ў адным зборніку калядных песень не сустракаўся дыялог зайца з казой. Цікавым уяўляецца нам упамінанне аб вяртанні казы з Масквы:

Е-го-го, каза,
Е-го-го, шэрая.
Нядаўна з Масквы
З доўгімі касмі.

Валачобныя песні, запісаныя А.К. Сержпутоўскім, расказваюць аб прабуджэнні прыроды ад зімовага сну, аб падрыхтоўцы да веснавых палявых работ. Песні «Добры вечар слаўнаму мужу» і «Як дзяўчына лён бяліла» толькі ўмоўна можна аднесці да валачобных, улічваючы

матыў падрыхтоўкі да свята, пляценне вяноў, сустрэчу вясны. Гэтыя песні цікавыя сваімі сродкамі і прыёмамі мастацкага адлюстравання апісваемых падзей. Дзяўчына тут – «чырвоная пані», хлопец – «слаўны муж».

Лагічным працягам валачобных песень можна лічыць у зборніку веснавыя карагодныя песні. Яны, поўныя радасці, вяселля, расказваюць аб тым, як выбіралі нявесту, жаніха. Іх стылістыку вызначае светлая, радасная танальнасць, што выражаецца ў адпаведных эпітэтах, параўнаннях: малады хлопец – месячык, дзяўчына – зорка. Імёны хлопцаў і дзяўчат падаюцца ў памяншальна-ласкальнай форме: Яўхімка, Язопка, Паракна, Рыпінка.

У яркіх мастацкіх вобразах і малюнках раскрываюць народныя песні радасць, гора, трагізм жыцця беднага люду.

Нягледзячы на шчырае каханне хлопца і дзяўчыны, жаніцьба па прымусу была звычайнай з'явай у дарэвалюцыйнай беларускай вёсцы. Многія песні адлюстроўвалі бязрадаснае жыццё жанчыны ў чужой сям'і. Сумам, адчаем прасякнута песня дзяўчыны, якой у патрыярхальнай сям'і ўгатавана доля рабыні. Вобразна параўноўваючы свой лёс з горкай рабінай, яна скардзіцца на тое, што «нарадзіла яе маці нешчаслівай».

Матывы традыцыйнай сялянскай лірыкі, навяяныя патрыярхальным бытам, жаніцьбай па прымусу, яшчэ назіраліся ў канцы XIX – пачатку XX стагоддзя. Жывучасць такіх песень тлумачыцца тым, што яны праўдзіва адлюстроўвалі рэчаіснасць. У некаторых лірычных песнях зборніка Сержпутоўскага чуюцца ноткі пратэсту супраць такога становішча. На пытанне, ці сумуе маладая жонка па нялюбаму мужу, тая адказвае:

Няхай па ім тужыць агонь ды вада,
Не я буду тужыць – сама малада.

Вызначаючы асноўны змест традыцыйных рускіх песень, В.Р. Бялінскі пісаў: «Гэта або скарга жанчыны, разлучанай з мілым сэрца і насільна выдадзенай за нялюблага і пастылага, сум па радзіме ў вобразе роднага дома і вёскі, скарга на чужбіну, на варварскія адносіны мужа і сваякрохі. Калі герой песні мужчына, тады – успаміны пра любую, нянавісць да жонкі, або скарга на горкую долю маладзецкую, або праяўленне здзікага, распачнага вяселля – выхад з цяжкага суму, які рве душу. Такі ў большасці сваёй змест усіх рускіх народных песень» [2].

Гэтыя словы з поўнай падставай можна аднесці і да беларускіх народных песень, стваральнікі і захавальнікі якіх жылі яшчэ ў больш цяжкіх умовах, чым іх рускія браты і сёстры.

Не многа троіцкіх (русальных) песень дайшло да нашых дзён. Таму песні гэтай групы, якія таксама ўвайшлі ў зборнік А.К. Сержпудоўскага, маюць асаблівую каштоўнасць. Суправаджаючы карагодныя гульні, троіцкія песні праслаўлялі жывёльны свет, у мастацкай форме адлюстроўвалі блізкія сэрцу чалавека палі, лясы, лугі, родную вёску.

Важнае месца ў традыцыйнай абраднасці займалі «завіванне» і «развіванне» бярозкі. У некаторых раёнах Беларусі бярозку замяняла галінка яблыні. Яе ставілі ў посудзе з вадой пад бажніцай. Калі на галінцы з'яўляліся лісточкі, народныя прымхі абяцалі нявесце ўдалае замужжа.

Калі ж галінка засыхала – гэта было кепскім прадвызначэннем. У песні, запісанай Сержпудоўскім, яблынька толькі «на трэцяе лета коску апусціла, коску апусціла, слёзку ўраніла».

За веснавымі песнямі А.К. Сержпудоўскі размясціў у сваім зборніку талочныя і жніўныя. Яны цікавыя сваёй вострай палітычнай накіраванасцю, выражэннем нянавісці да паноў-прыгнятальнікаў. Малады пан прымушае жней працаваць ад цямна да цямна. Яго не бян-тэжыць тое, што жанчыны вельмі стаміліся. Пан больш шкадуе свайго каня, на якім раз'язджае па палях:

Жніце, мае жанцы, жніце,
Самі сябе не шчадзіце,
Каня майго не таміце.

Сацыяльнай вастрынёй адзначана і жніўная песня – дыялог жніі з сонцам:

Сонечка, ядрачка,
Ці было ў Бога ў найме?
Ці спагадаеш аба мне?

Цяжка пераацаніць значэнне рукапіснага зборніка А.К. Сержпудоўскага. Сабраныя ў ім беларускія народныя песні маюць не толькі эстэтычную і пазнавальную каштоўнасць, але і практычнае значэнне. Яны могуць быць выкарыстаны пісьменнікамі, лінгвістамі, настаўнікамі, студэнтамі, удзельнікамі мастацкай самадзейнасці.

А.К. Сержпудоўскі цікавіўся і песнямі іншых народаў. У 1912–1924 гг. у вёсцы Асінаўка Аханскага павета Пермскай губерні ён запісаў 11 рускіх песень [3]. Сярод іх: дзве – карагодныя, чатыры – жартоўныя, астатнія – дзіцячыя. Наіболей цікавае прадстаўляюць сабой песні апошняй групы. Перш-наперш уражае незвычайнасць сюжэтаў. Ні ў адной з вядомых песень, казак не сустракалі мы прыклада сяброўства паміж зайцам і ваўком. У песні ж пра зайку, які спяшаецца да шэрага

на вяселле, апошні даводзіцца зайцу нават родным братам, а ваўчыха – цёткай. Цікавая і канцоўка песні: «Фома, Ерёма, сидико дома, точи веретёна».

Не мае аналагаў сюжэт пра пеўніка, які даводзіцца пляменнікам саве. Незвычайным з'яўляецца і ўвядзенне ў песню казачных элементаў. У чарадзейных казках розных народаў сустракаецца магутны дуб. Каля гэтага дрэва ходзіць вучоны кот, на ім сядзіць, падпільноўваючы сваю здабычу, Салавей-разбойнік, як зрэнку вока беражэ дуб і Кашчэй Бесмяротны. У песні Сержпудоўскага на дубе сядзіць цётка пеўніка – сава.

Не адзначаны ў вусна-паэтычнай народнай творчасці беларусаў і сюжэт малацбы ў царкве. У запісанай Сержпудоўскім песні расказваецца пра дзяцей папа, якія малацілі гарох у царкве. Яны так шчыравалі, што ажно «церковь подломили. Попадья-та упала с печи, разбила-та плечи».

Вялікую цікавасць выклікае песня пра сустрэчу гасцей, у якой прысутнічаюць элементы сацыяльнага пратэсту. Сустракаць гасцей выйшлі:

Козел из-под печи
С большими рогами,
Кот с пирогами,
Кошка с блинами,
Маленькие котята
С лепешечками.

На просьбу галодных вясковых дзяцей падзяліцца з імі ласункамі, казёл адказвае:

Не для вас печены,
Для бояр печены.

Поўная здаровага гумару песня пра пеўніка і курку:

Кукареку, петушок
На воротах сидел.
Трое лаптей сплел,
Коготочки потерял.
Еще денежку нашел,
Молодушку купил.
Молодушка добра,
Пирогов напекла.
Еж-ко, еж-ко, старичок,
Не сожги-ко язычок.
Еж-ко, еж-ко, старушка,
Не сожги-ко брюшко.

Гэтыя і іншыя запісы сведчаць аб высокай духоўнай культуры асінаўскіх баюноў і песеннікаў. Прыходзіцца толькі шкадаваць, што даследчык нічога не паведаміў пра людзей, якія падзяліліся з ім сваімі песнямі.

Літаратура

1. Живая старина. – 1907. – Вып. 4. – С. 61–63.
2. Белинский, В.Г. Полное собрание сочинений / В.Г. Белинский. – М., 1954. – Т. 5. – С. 329.
3. Архіў РЭМ. – Фонд 1. – Воп. 2. – Спр. 581. – С. 5.